

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dyt boek hoert poppius occo tamsterdam int paradys

Twee manuscripten van Pompejus Occo weer thuis

van der Hoek, K.

Publication date

2020

Document Version

Final published version

Published in

Allard Pierson mededelingen

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Hoek, K. (2020). Dyt boek hoert poppius occo tamsterdam int paradys: Twee manuscripten van Pompejus Occo weer thuis. *Allard Pierson mededelingen*, 121, 8-12.

General rights

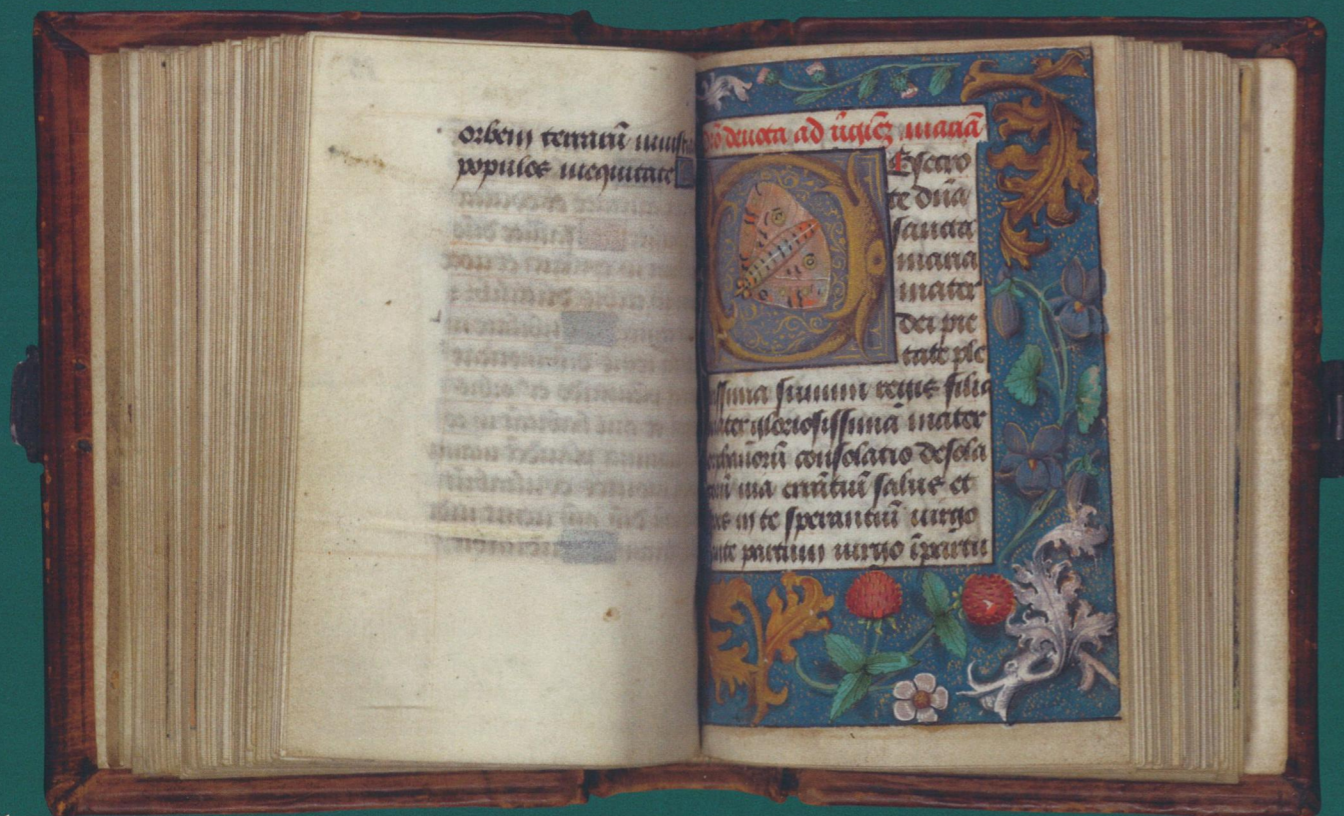
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Twee manuscripten van Pompejus Occo weer thuis

Dyt boek hoert poppius occo tamsterdam int paradys

Begin 2020 verwierf het Allard Pierson twee kleine maar fijne manuscripten die in de vroege zestiende eeuw in bezit waren van de vooraanstaande Amsterdammer Pompejus Occo. Van de rijke bibliotheek die Occo in zijn huis Het Paradijs bijeenbracht, is buiten deze beide handschriftjes heel weinig bewaard gebleven. Na vijf eeuwen zijn ze terug in Amsterdam en koesteren wij ze op een steenworp afstand van de plek waar Occo ooit door zijn boeken bladerde.

Klaas van der Hoek
Conservator handschriften
en moderne letterkunde

1.

Getijdenboek van
Pompejus Occo. Begin
van het *Obsecro te*, een
Mariagebed. Hs. XXX E
118, fol. 83v–84r.

2.

Pompejus Occo (1483–1537),
door Dirk Jacobsz, ca. 1531.
Rijksmuseum Amsterdam,
SK-A-3924.

3.

Eigendomsinscriptie van
Pompejus Occo in zijn ge-
tijdenboek. Hs. XXX E 118.

De beide manuscripten waren door vererving altijd in bezit gebleven van Occo's nazaten. Het bestaan van de boekjes was bekend uit een tentoonstellingscatalogus uit 1927. Sindsdien sluimerden ze weer onbereikbaar voor publiek in de bibliotheek van de Belgische adellijke familie die van Occo afstamt – tot eind 2018, toen een handelaar ze het Allard Pierson te koop aanbood. Dankzij genereuze bijdragen van de Vereniging Rembrandt, het Mondriaan Fonds, het Hendrik Muller Fonds en de Vrienden van de Bijzondere Collecties konden wij de beide manuscripten verwerven.

2.

Pompejus Occo

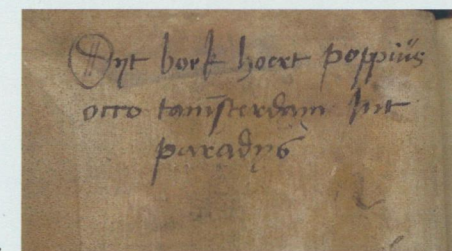
Ook al zijn ze beide nog geen twaalf centimeter hoog, het zijn oogstrelende handschriftjes – echte hebbedingetjes. Maar niet minder dan hun kunsthistorische kwaliteiten is hun herkomst, hun *provenance* van belang. Bedroevend weinig weten we immers nog over particulier boekenbezit in de zestiende-eeuwse Noordelijke Nederlanden, helemaal als het om Amsterdam gaat. Pompejus Occo, een import-Amsterdammer, had wel duizend boeken, schreef zijn afgunstige stadsgenoot Allardus van Amsterdam aan Erasmus, maar wat voor boeken waren dat? Tot voor kort kenden wij er slechts twee – nu dus vier, nog steeds weinig, maar wel dubbel zoveel.

Het flinke aantal boeken dat Occo bezat doet al vermoeden dat hij een vermogend en ontwikkeld man was. Inderdaad, Occo was niet van de straat. Geboren in 1483 in Oost-Friesland als Poppe Okkesz, groeide Poppius alias Pompejus Occo op in een ambitieuze familie. Al vroeg kwam hij onder de hoede van zijn geleerde oom Adolf Occo, een in Augsburg wonende arts, die in contact stond met Rudolf Agricola en andere prominente humanisten. Via het befaamde Augsburgse bankiershuis van de familie Fugger begaf

Pompejus zich in de wereld van de *haute finance*. Rond 1510 vestigde hij zich in Amsterdam, waar hij trouwde en kinderen kreeg, en waar hij zich opwerkte tot een mercantiele en diplomatieke spil in een internationaal netwerk. Namens de Fuggers verhandelde hij koper van Dantzig naar Antwerpen, met Amsterdam als tussenstation, en voor de Deense koning Christiaan II fungeerde hij als raadgever, bankier en oliemannetje.

In zijn nieuwe woonplaats ontpopte Occo zich als een beschermheer van de kunsten. Hij zorgde voor de aankleding van de Heilige Stede, de kerk ter ere van het Hostiewonder van Amsterdam, en gaf de vermaarde Mechelse kalligraaf Petrus Alamire opdracht tot het vervaardigen van een prachtig koorboek (nu in de KBR in Brussel) dat de Heilige Stede in bruikleen kreeg. Ook initieerde Occo het drukken van twee boeken. Het tegenwoordig zeldzame *In melius singula*, dat in 1519 in Parijs verscheen, is een pocketboek met, heel toepasselijk, gebeden voor gebruik door kooplieden die op reis zijn. Luxueuzer uitgevoerd is een door Alardus van Amsterdam samengestelde bloemlezing met teksten over het lijden van Christus. Dat boek kwam in 1523 van de pers bij de Amsterdamse drukker Doen Pietersz en is geïllustreerd met 64 houtsneden van de hand van Jacob Cornelisz van Oostsanen.

Dezelfde Jacob Cornelisz, die schuin tegenover Occo woonde, kreeg van zijn buurman opdracht voor het maken van een altaarstuk met centraal een voorstelling van Maria met Kind (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen). Op de zijluiken zijn Occo en zijn echtgenote Gerbrich Claes Maertgensdochter zelf weergegeven. Ook kocht Occo van Jacob Cornelisz een tondo, een rond schilderijtje, met de Heilige Familie (Suermondt-Ludwig-Museum, Aken). Een indringend portret van Occo zelf met een hoog gedenkte-sterven-gehalte (Rijksmuseum Amsterdam) werd gemaakt door Dirk Jacobsz, een zoon van Jacob Cornelisz. De tondo en het portret zullen wel bij Occo thuis gehangen hebben, in zijn royale huis Het Paradijs, tussen de Kalverstraat en het Rokin. Het Paradijs was een pleisterplek voor de Amsterdamse intelligentsia, niet in de laatste plaats vanwege de aanwezigheid van die omvangrijke boekerij. Onderdeel daarvan waren de beide nu verworven manuscripten.

3.

4. Getijdenboek van Pompejus Occo. Begin van de Mariagetijden. Hs. XXX E 118, fol. 31v–32r.

4.

Occo's getijdenboekje

Het eerste handschriftje is een getijdenboek: het populairste genre in de late middeleeuwen. Gebruikten kloosterlingen voor het zeggen van hun dagelijkse gebeden brevieren, leken maakten daarvoor gebruik van getijdenboeken. Dat zijn doorgaans fraai verluchte handschriften met een waaier aan gebeden, waarvan de langere verdeeld zijn over de bidstonden, de momenten op de dag waarop je geacht werd te bidden. Sommige van die gebeden, zoals de Mariagetijden, de Zeven Boetpsalmen en het Dodenvigilie, horen standaard in een getijdenboek. Ook een kalender, met opgave van kerkelijke feestdagen en heiligendagen, mag niet ontbreken. Andere gebeden zijn optioneel en weerspiegelen vaak persoonlijke behoeftes van de eerste eigenaar, die misschien een speciaal gebed tot de eigen naamheilige of een gebed tegen besmettelijke ziekten wilde.

Naast de zojuist genoemde standaardteksten bevat ons getijdenboek de korte Getijden van de Heilige Geest, de Getijden van het Heilige Kruis, vier perikopen (excerpten) uit de Evangelieën en diverse korte gebeden tot Maria. Alle teksten zijn in het Latijn, met uitzondering van een gebed in een oostelijk gekleurd Middelnederlands dat iemand (Occo?) pas later in snel lopend schrift toegevoegd heeft.

Bladgrote miniaturen aan het begin van elk van de vier belangrijkste teksten visualiseren hun essentie. Bij de Getijden van het Heilige Kruis zien we de gekruisigde Christus, bij de Getijden van Maria de aankondiging aan Maria van Christus' geboorte, bij de Zeven Boetpsalmen het Laatste Oordeel en bij het Dodenvigilie de opwekking van Lazarus uit de dood. Elk van

de acht bidstonden in de Getijden van Maria begint bovendien met een initiaal waarin een moment uit haar leven als moeder van Christus weergegeven is. Andere gehistorieerde initialen, zoals dergelijke beginletters-met-een-voorstelling genoemd worden, bevinden zich aan het begin van de Getijden van het Heilige Kruis, de vier evangelieperikopen en een Mariamnis.

Naast deze illustraties is het getijdenboekje gul versierd met gedecoreerde initialen en bordures: geschilderde marges, hier gevuld met acanthusranken, bloemen, vogels, vliegen, motjes en vlinders tegen een monochrome achtergrond. In de kalender bevatten die marges bovendien medaillons, twee per maand, met een sterrenbeeld en met een bij de betreffende maand passende bezigheid. In juni is dat bijvoorbeeld het oogsten van hooi, in december het slachten van varkens.

5.

5. Gebedenboek van Pompejus Occo. Einde van de kalender en begin van een evangelieperikoop. Hs. XXX E 119, fol. 19v–20r.

10

6.

Getijdenboek van Pompejus Occo. Begin van het *Salve regina*, een Mariagebed. Hs. XXX E 118, fol. 141v–142r.

6.

Occo's gebedenboekje

Het tweede handschriftje, eveneens in het Latijn, is strikt genomen geen getijdenboek, al opent het met teksten die we in Occo's getijdenboekje al tegenkwamen: een kalender, een evangelieperikoop, de korte Getijden van het Kruis en de Zeven Boetpsalmen. Hierop volgt een lange reeks gebeden, met name tot Maria en tot de Heilige Drie-eenheid. Tal van gebeden leveren de vrome bidder een aflat op, waarbij keurig vermeld wordt met hoeveel de tijd in het vagevuur bekort kan worden en welke kerkvorst de aflat verleend heeft. Eén aflat is gedateerd: 1494.

De opsmuk van het handschriftje is bescheidener dan die van het getijdenboekje, en tegelijkertijd toch ook ietsje verfijnder. Voorstellingen ontbreken; de decoratie bestaat uit gedecoreerde initialen gevormd van boomtakken en uit bordures met levensechte distelbloemen, viooltjes, aardbeien, rupsen, vlinders en slakjes en lastiger te definiëren vogels tegen een monochrome achtergrond. De initialenvelden en de bordures zijn omkaderd met lijstjes, als waren het paneeltjes.

Het gebedenboek is geschreven door een vaardige schrijfhand, die her en der de stokletters in de boven- en ondermarge verlengde met zwierige krullen, ook wel kadellen genoemd. Anders dan het getijdenboek, dat in de zeventiende eeuw herbonden werd, steekt het gebedenboekje nog in een contemporaine band. Het is een typisch Vlaams bandje met op voor- en achterplat een paneelstempel met honden, adelaars, draakjes en apen in wijnranken, omzoomd door een randschrift met een Psalmvers.

Vlaanderen is dan ook onmiskenbaar de regio waar beide perkamenten manuscriptjes vervaardigd zijn. Vooral de stijl van de verluchting wijst daarop. Beide handschriftjes hebben margedecoratie met zogeheten strooiranden, waarin naturalistisch weergegeven bloemen, vruchtjes en insecten als het ware gedrapeerd en neergestrekken zijn op gekleurde ondergronden. Deze stijl ontstond in Gent en Brugge, en kreeg allengs een bredere verspreiding. Het getijdenboekje zal gemaakt zijn tussen 1490 en 1510, het gebedenboekje tussen 1500 en 1520.

Eerste of latere bezitter?

Dat beide handschriftjes in bezit van Pompejus Occo geweest zijn, blijkt zonneklaar uit drie eigendomsinscripties. 'Dyt boek hoert poppius occo tamsterdam int parady's', valt in het getijdenboekje te lezen. Het gebedenboekje bevat zelfs twee inscripties, in twee talen: 'liber Pompeij occo civis Amstelredamensis' (dit boek is van Pompejus Occo, burger van Amsterdam) en 'Dit boeck hoert tamsterdam int paradijs 1525'. Maar zijn de handschriftjes dan ook in opdracht van Occo gemaakt? Ik denk van niet.

Op het eerste gezicht lijkt het getijdenboek een opdrachtgever te hebben gehad, die zich op een miniatuur liet afbeelden. Die miniatuur, hierboven nog niet genoemd, markeert het begin van een gebed tot Maria achterin het handschrift en toont Maria met Kind. De man die voor haar knielt, is gekleed in zwarte, wereldlijke dracht, met op zijn rug een hoed. Wie hij was, weten we helaas niet. Had zijn naam maar gestaan op de banderol boven zijn hoofd, maar de tekst daarop – *O mater dei memento mei* (Ach, moeder van God, denk aan mij) – geeft geen uitsluitsel.

11

7.

Ongetwijfeld was de man in het zwart de eerste bezitter van het getijdenboek, maar initiële opdrachtgever was hij niet. Want waarom liet hij zich niet afbeelden bij het begin van de prominente Mariagetijden, voorin het handschrift, en duikt hij pas op aan het eind? Omdat de bulk van het handschrift al klaar was toen hij zich meldde. Het gebed tot Maria en de bijbehorende miniatuur zijn namelijk toegevoegd: schrift, opmaak, verluchtingsstijl en margedecoratie wijken licht af van wat het handschrift tot dan toe liet zien. Die toevoeging kan heel goed aangebracht zijn in het atelier waar de bulk al vervaardigd was, op voorraad, als ‘basismodel’ voor een nog onbekende koper. Toen die zich aandiende, heeft hij het willen laten personaliseren door extra accessoires te bestellen: een miniatuur waarop hijzelf figureerde bij een gebed tot Maria.

Kan Occo dan die koper zijn geweest? Wat daar tegen lijkt te pleiten is het ontbreken van Occo's motto *In melius singula* (vrij vertaald: Wat je ook doet, doe het goed) en vooral van zijn wapen. Dat wapen komt immers voor in of op alle kunstuitingen waar hij opdracht toe gegeven heeft of zelf op afgebeeld staat: het koorboek voor gebruik in de Heilige Stede, het door Dirk Jacobsz geschilderde portret en het door Jacob Cornelisz vervaardigde altaarstuk. Occo kan het getijdenboekje echter gekocht hebben voordat hij zijn motto en wapen – hem in 1504 toegekend door keizer Maximiliaan I – ging voeren.

Frappant is dat een gebedenboek (nu in de National Library of Scotland in Edinburgh) dat nogal lijkt op Occo's getijdenboek in Vlaanderen gekocht werd door een Schot, James Brown, deken van Aberdeen, die zichzelf erin liet afbeelden knielend voor een beeltenis van

Maria met het Christuskind. Ook hier wijkt de betreffende miniatuur iets af van de overige miniaturen in het handschriftje. Heeft Occo zijn getijdenboek op vergelijkbare wijze verworven, dan is hij inderdaad de man in het zwart. Maar hij kan het ook gekregen hebben. Zo was hij immers ook in het bezit gekomen van een dertiende-eeuws, in Parijs gemaakt bijbeltje (nu in het Noord-Hollands Archief in Haarlem), dat hem cadeau gedaan werd door de Noorse bisschop Erik Valkendorf. Ook Occo's gebedenboek kan als gift in zijn bezit gekomen zijn.

Gekregen of gekocht, dat twee zo op zelfverloochenende devotie gerichte handschriftjes zich bevonden in de bibliotheek van uitgerekend Pompejus Occo, representant van de zelfbewuste Amsterdamse elite en man van de wereld, is minder vreemd dan het misschien lijkt. Diende ook Occo's kunstmecenaat niet telkens kerk en eigen zielenheil? De overgang van middeleeuwen naar moderne tijd was een langdurig proces, ook in Amsterdam; de Alteratie was nog ver weg, om maar te zwijgen van de Radicale Verlichting. De wieg van de kosmopolitische, vroegkapitalistische humanist Pompejus Occo had nog in de vrome middeleeuwen gestaan. Deze handschriftjes herinneren daaraan.

7.

Gebedenboek van Pompejus Occo. Einde van de korte Getijden van het Heilige Kruis en begin van de Zeven Boetspsalmen. Hs. XXX E 119, fol. 31v–32r.

Literatuur

J.F.M. Sterck, *Onder Amsterdamsche humanisten. Hun opkomst en bloei in de 16de eeuwse stad* (Hilversum/Amsterdam 1934), 23–30.

Otto Nübel, *Pompejus Occo, 1483 bis 1537. Fuggerfaktor in Amsterdam* (Tübingen 1972).

Marike van Roon, 'Boeken uit Het Paradijs', *Ons Amsterdam*, 72, nr. 3 (maart 2020), 30–31.